

А. А. Іщенко

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ «ПОМАРАНЧЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» 2004 РОКУ

Ключові слова: революція, палацовий заколот, президентські вибори, революційна ситуація, «помаранчева революція».

Ключевые слова: революция, дворцовый переворот, президентские выборы, революционная ситуация, «оранжевая революция».

Key words: revolution, palace coup, presidential elections, the revolutionary situation, «Orange Revolution».

Будь-яке історичне явище вимагає всебічного осмислення й наукового узагальнення. Не є виключенням і безпрецедентні за масштабом участі рядових громадян українські події листопада-грудня 2004 року. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, «осінньо-зимові події 2004 року мали справді великий розмах: учасником революції визначив себе кожен п'ятий (20,8 %) українець. До категорії «учасників» віднесено респондентів, які на запитання анкети «Чи брали Ви участь в акціях протесту в період помаранчевої революції?» відповіли: «брав участь в акціях у Києві», «брав участь в іншому місті» й «допомагав мітингуючим (продуктами, речами, грошима тощо» [1, 62].

Сучасна економічна криза, що породжує несприятливі тенденції розвитку світової економіки й повільно охоплює не тільки Україну, а й більш економічно розвинуті країни; суттєве погіршення становища широких мас трудящих усього світу; загострення соціально-політичних відносин не тільки в напівзалежних країнах, але і в країнах ядра капіталізму; низка вдалих і не дуже політичних революцій в арабських країнах; назрівання великої війни в серці планети — на Близькому Сході; неоліберальна глобалізація, революція інформаційних технологій і надвисока взаємозалежність сучасного світу — все це вказує на те, що, найімовірніше, Україні в найближчі роки з науково точною неминучістю не уникнути світових тенденцій розвитку, а значить і відповідного загострення внутрішньополітичної ситуації в країні. Врешті-решт неспокійні регіональні тенденції політичного розвитку в Росії, Білорусі та Казахстані

останнім часом тільки вказують нам негативні вектори ймовірного розвитку нашої країни. Рано чи пізно перед нами постане дилема і ми опинимось перед вибором: «закручування гайок» зверху або соціальна революція знизу? Такі невтішні прогнози змушують нас раз у раз повертатись до історичного дослідження та аналізу подій 2004 року в Україні (які тоді з ряду причин так і не стали революцією), адже соціальні причини, які виштовхнули людей на Майдан, не знайшли свого остаточного розв'язання і продовжують діяти і нині. В цьому сенсі наукове історичне вивчення подій 2004 року в Україні є одним з наріжних каменів для розуміння сьогоденної ситуації в Україні та динаміки її подальшого розвитку.

В історіографії «помаранчевої революції» на даний момент різко вирізняються достатньо поверхові напрямки — умовно «романтично-позитивний» та «критично-негативний», шляхи до подолання яких розпочинаються тільки разом із усвідомленням наслідків подій листопада-грудня 2004 року, їх суспільним переживанням та неупередженим науковим аналізом.

Яскравим прикладом «романтично-позитивного» напрямку історіографії є досить ґрунтовна, з претензією на систематизацію, робота Станіслава Кульчицького «Помаранчева революція» [2]. Книга присвячена 200-денній епопеї президентських виборів 2004 року. Автор — палкий прихильник цивілізаційного підходу, заідеологізованої та розкрученої в часи «холодної війни» теорії тоталітаризму та євроатлантичної цивілізації, переконаний, що «помаранчева революція» — справжня, і вона є окремою ланкою в ланцюзі революцій, які відбулися на території Східної Європи. На його думку, їх несхожість на відомі історії революції пояснюється об'єктивними обставинами виходу посткомуністичних країн з «мутантної комуністичної цивілізації» на загальнолюдський шлях розвитку. Підсумовуючи свою роботу у 2005 році, Станіслав Кульчицький пише: «Якщо на Помаранчеву революцію дивитися з перспективи століття, то стає зрозумілим: це велика історична подія. Нею завершився посткомуністичний період в житті українського суспільства» [2, с. 336]. Ця робота цікава для нас перш за все досить чіткою фіксацією подій та першою, хоч і не дуже вдалою спробою періодизації та систематизації «помаранчевої революції».

Різновид «романтично-позитивного» напрямку з ухилом в ідеологічні міфи консервативного українського націоналізму представлений в збірці «Помаранчева революція — пробудження нації» [3], що вийшла друком в Одесі в 2006 році. Спільною темою всіх матеріалів є «помаранчева революція» та пов'язані з нею культурні, суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації українського суспільства. Проте беззаперечно увагу привертають до себе матеріали Олександра Музичка, які наскрізь пронизані ідеологемами цивілізаційного підходу та заботами українського націоналізму. Один з авторів збірки так і пише: «Це було національне за характером протистояння етнічних українців і тих, хто відчув себе такими з «російсько-совецьким народом» і його внутрішніми та зовнішніми (російською владою та спецслужбами) верховодами, україноцентризму з російськоцентризмом» [3, с. 59–60]. Однак в цілому збірка корисна для нас деякими матеріалами щодо статистичного аналізу економічних процесів відповідного періоду, представлених окремими роботами інших авторів.

Як приклад «критично-негативного» напрямку варто відзначити книгу українського історика і політолога Костя Бондаренка «Леонід Кучма. Портрет на фоні епохи», що побачила світ у 2007 році [4]. Це не біографічна книга в звичайному розумінні цього слова, а намагання дослідити феномен української політики на протязі 13 років незалежності України, завершенням яких стали події листопада-грудня 2004 року, через діяльність другого президента України Леоніда Кучми — показати логічні ланцюжки, взаємозв'язки, причинно-наслідковий ряд того, що відбувалося в українській історії. Автор висуває багато гіпотез відносно тих або інших подій та явищ, іноді ці висновки достатньо провокативні та незвичні. Підсумовуючи свої висновки щодо «помаранчевої революції», Кость Бондаренко зауважує: «Майдан став головною рейдерською атакою в історії України. Адже що таке рейдерство? Це захоплення міноритаріями якогось об'єкта і встановлення через незаконну постанову суду права на володіння суб'єктом. При цьому найчастіше рейдери залучають до участі в акції захоплення широкі маси громадськості...» [4, с. 603]. Проте робота Бондаренка, незважаючи на її природну суб'єктивність, корисна для дослідників наявністю рідкісних фактів щодо подій 2004 року.

Цікавим є збірник під редакцією Михайла Погребинського «Помаранчева революція. Версії, хроніка, документи», що побачив світ у 2005 році [5]. Це одна з перших спроб сформулювати деякі попередні висновки щодо причин, рушійних сил, загального характеру і наслідків «помаранчевої революції». На превеликий жаль, більшість авторів цього збірника так і не змогла відійти від теорії «цивілізаційного розколу» регіону, континенту, світу. В якості такого «прикладу» можна навести статті Володимира Малинковича [5, с. 19–51], Андраніка Міграняна [5, с. 76–85] та Аркадія Мошеса [5, с. 86–94]. Натомість збірник є важливим для нас з точки зору наявності потужної джерельної бази: результатів трьох турів виборів, документів часів «помаранчевої революції», статистичних даних стосовно економічної ситуації в Україні відповідного часового проміжку.

Напевно, найбільш зваженим дослідженням з новітньої історії України є праця Георгія Касьянова «Украина 1991–2007: очерки новейшей истории» [6]. Праця представляє собою широку панораму фактів і подій в Україні після отримання нею статусу незалежної держави. Головні сюжетні лінії — зміни в політичній системі, становлення структур державної влади, формування нації, проблеми прав людини, масштабні зміни в економіці, соціальній сфері, в моделях соціальної поведінки. Для нас робота цікава логічним та зв'язаним викладом подій листопада-грудня 2004 року, оригінальними висновками та концепціями, намаганням системно проаналізувати основні версії досліджуваних подій.

Автор цієї статті, коротко критикуючи історичні розвідки інших дослідників, не ставить собі за мету ґрунтовну критику цих праць, а поряд із констатацією історіографічної цінності цих досліджень, лише змушений вказати на пануючі у відповідному середовищі ідеологеми та впливаючі з цього помилки. Власне, сам автор статті намагається дивитися на історію не з точки зору держави Україна, держави Російська Федерація чи будь-якої іншої держави сучасності або минулого, не з точки зору тої або іншої «цивілізації», а з точки зору трудящих мас. Бо чудово розуміє: будь-яка держава — лише апарат насилля правлячого класу (зрозуміло якого в нашому випадку), а «цивілізацій у множині», як довів Андре Гундер Франк, взагалі не існує [7].

Через обмеженість обсягу статті спробуємо лише коротко окреслити шляхи розв'язання проблеми щодо центрального питання дискусії, яка точиться і сьогодні — визначення загально-го характеру «помаранчевої революції» та у відповідності з цим виробити схему періодизації помаранчевих подій 2004 року в Україні.

«Помаранчева революція» — це революція чи палацовий заколот? Що це було? На жаль, серед дослідників в оцінці цього явища новітньої історії України водорозділ в основному пролягає по лінії «Захід — Схід», «Європа — Росія», «євроатлантична цивілізація — комуністична/посткомуністична цивілізація» і т. д., тобто в тих або інших інтерпретаціях панує т. зв. «цивілізаційний (плюралістичний) підхід», що намагається оцінювати історію з точки зору боротьби різнополюсних «цивілізацій», а це в свою чергу неминуче тягне за собою хаотичні помилки в оцінках щодо досліджуваної теми. При цьому можна констатувати, що ця головна помилка, немов вірусна хвороба, пронизує праці багатьох дослідників, незалежно від полюсу політичного суб'єктивізму авторів.

На наш погляд, масові акції протесту на Майдані наприкінці 2004 року, зрозуміло, не стали навіть «політичною» революцією. Вони не призвели ні до перерозподілу влади хоча б у межах одного буржуазного класу, ні до модернізації форм експлуатації трудящих. Історик Георгій Касьянов це підтверджує, визнаючи, що: «в результаті «помаранчевої революції» не відбулося глибинних змін ні в системі влади (незважаючи на так звану «політичну реформу»), ні в системі суспільних відносин, ні в економіці. Свого роду «побічним продуктом» подій листопада-грудня 2004 р. стала «конституційна реформа», яка дещо змінила нестійкий баланс влади на користь парламенту і уряду, проте мало вплинула на суть реальної політики, що залишилася, як і раніше, предметом з'ясування стосунків між групами інтересу/впливу» [6, с. 326–327].

Отже, по мірі часового віддалення від досліджуваних подій, впевнено можемо констатувати: українці поміняли президента, губернатора, мера, але єдиною зміною стала конституційна реформа, яка дещо зменшила повноваження президента і перенесла центр влади у стіни парламенту, де фінансово-промислові групи капіталістів через парламентські фракції своїх кишень-

кових партій тепер більш самостійно, без «батьківської» турботи президента вирішували відповідні питання самостійно. Врешті-решт, вибуховий соціальний протест, що б не лежало в його основі, був однозначно і чітко каналізований у бік боротьби за «рягівника нації». В Україні події листопада-грудня 2004 року не були революцією у власному значенні цього слова, оскільки не призвели до зміни ані системи, ані режиму. Революційні лише за зовнішньою формою події листопада-грудня 2004 року за своєю внутрішньою суттю у революцію не перетворилися.

Проте наваряд чи ми маємо право стверджувати, що події листопада-грудня 2004 року в Україні були класичним палацовим заколотом, адже у вирі подій брали участь мільйони маси наших співвітчизників, а ступінь їх вуличної самоорганізації, незважаючи на відсутність чітко сформульованої самостійної класової позиції, у підсумку в найбільш вирішальний момент дозволила помаранчевому бізнес-угрупованню тимчасово перемогти, адже все визначалося реальним співвідношенням сил на вулицях і майданах. За Ющенком і «помаранчевими» стояли сотні тисяч людей, готових на крайні заходи аж до насильницького повалення влади, і зосереджені вони були не на периферії, а в столиці. Останній факт отримав вирішальне значення. Натомість Янукович і «біло-сині» подібної вуличної підтримки людей не мали. Варто лише нагадати, що схожість у методах не завжди означає ідентичність змісту та суті. Народні маси, які зіграли вирішальну роль у перемозі «помаранчевих», за великим рахунком, не змогли піднятися до рівня самостійного соціального, а значить і політичного актора.

Натомість, на наше переконання, на період з 22 листопада до 1 грудня 2004 року в країні склалося класичне становище, яке за лєнінським визначенням іменується не інакше, як революційною ситуацією. Спробуємо це довести.

Саме поняття революційної ситуації та її головні ознаки першим науково визначив і запровадив у світову історіографію Володимир Ленін [8]. Радянські історики канонізували його визначення і, як правило, підганяли під нього факти, іноді доводячи це до абсурду. Останнім же часом критики Леніна, поряд з усім іншим, намагаються відкинути і його положення про революційну ситуацію, але спростувати лєнінську аргумен-

тацію так і не спромоглись. Саме тому ми вважаємо, що і саме поняття революційної ситуації, і її ознаки цілком правомірні в лєнінській інтерпретації.

Отже, що таке революційна ситуація? Сукупність об'єктивних умов, що відбиває криза даного економічного, соціального, політичного ладу і які створюють можливість революції. Головними ознаками революційної ситуації Лєнін назвав три наступних об'єктивних чинника, які, власне, і утворюють — в неодмінній їх сукупності — революційну ситуацію як таку:

«1) Неможливість для панівних класів зберегти в незмінному вигляді своє панування; та чи інша криза «верхів», криза політики панівного класу, що створює тріщину, в яку проривається невдоволення і обурення пригноблених класів. Для настання революції зазвичай буває недостатньо, щоб «низи не хотіли», а потрібно ще, щоб «верхи не могли» жити по-старому.

2) Загострення, вище звичайного, нестатків і бід пригноблених класів.

3) Значне підвищення, в силу зазначених причин, активності мас, що в «мирну» епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи залучаються, як всією обстановкою кризи, так і самими «верхами», до самостійного історичного виступу» [8, с. 218].

В Україні всі ці три головні об'єктивні ознаки революційної ситуації сукупно склалися 22 листопада 2004 року. Що саме дає нам підстави для таких тверджень?

По-перше, в результаті розколу українських верхів ми спостерігали неможливість панівного класу зберігати в незмінному вигляді своє панування, ситуація, коли верхи не можуть правити по-старому. Однак розкол, тріщина панівного класу, що почали визрівати відразу після «справи Гонгадзе» і відставки Ющенка і Тимошенко з урядових посад ще в 2001 році, були досить-таки особливими. До своєї відставки з посади прем'єр-міністра в офіційному зверненні Ющенко назвав президента Кучму не інакше як «батьком» [9]. Доречний психологічний момент підмітив Кость Бондаренко: «Одного разу один з представників близького кола Ющенка у приватній бесіді на моє запитання щодо такої поведінки Віктора Андрійовича сказав: «А ти коли-небудь бачив портрет батька Ющенка? Він

був дуже схожий — зовнішньо — на Кучму. У Кучмі Ющенко бачить своєрідного «духовного батька». У нього є внутрішні комплекси та бар'єри. Це щось фрейдистське — він боїться підняти руку на батька» [4, с. 393]. Але головне, що «напередодні «помаранчевої революції» і Пінчук, і Кучма, і Путін в різний час і незалежно один від одного заявляли з приводу протистояння Ющенка і Януковича, що мова йде про представників однієї і тієї ж команди. Кучма навіть висловив жаль, що вона розкололася. Але незважаючи на розкол, між її представниками діяло щось на зразок джентльменської угоди. І з того і з іншого боку активно використовувалася технологія компромату, але при цьому опоненти дотримувалися табу лише на одну тему. Правда розповідь про те, хто і яку лепту вніс у безпрецедентне знущення над народом України, його фактичне пограбування в перше десятиріччя незалежності — це просто невичерпне джерело інформації для очорнення супротивника. Однак ні Ющенко, ні Янукович з цього джерела чомусь не черпали» [10].

По-друге, ми бачили різке загострення вище звичайного потреб пригноблених класів, коли низи не хочуть жити по-старому. Безперечно, не підлягає сумнівам, що основні показники розвитку української економіки в зазначений період мали позитивну динаміку [11, с. 922], особливо на тлі катастрофічного періоду 1990-х. Проте середня заробітна платня по країні на початок 2004 року становила 103 дол. США, тоді як у Росії — 249 дол., Казахстані — 192 дол., Білорусі — 139 дол., у Польщі і Чехії — більше 600 дол. [12, с. 78]. Це нижче за межу бідності, встановлену Світовим Банком для пострадянських держав — 4 дол. США на людину в день (у більш розвинутих країнах цей показник становить 14 дол.). В означений період в Україні спостерігається суттєве зниження рівня споживання у 1,2–3 рази майже по всіх продуктах споживання і у 2,5–5,7 рази по побутових товарах [13, с. 128, 172]. В пошуках кращої долі до 7 мільйонів українців, а це близько чверті всього працездатного населення, знаходяться за кордонами України на заробітках, більше мільйона офіційно зареєстровані в статусі безробітного [11, с. 922]. До самого початку президентської виборчої кампанії в липні 2004 року розмір мінімальної студентської стипендії складав 34 грн (7 дол.), після — 116 грн

(23 дол.). Указом Президента України № 199/2004 від 17 лютого 2004 року «Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України» — Кабінету Міністрів України запропоновано «установити з 1 липня 2004 року мінімальні розміри стипендій для студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації — 30 відсотків, для студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації — 25 відсотків, для учнів професійно-технічних навчальних закладів — 20 відсотків встановленого законом прожиткового мінімуму» [14]. Таким чином, офіційно підтверджувалося, що студент не може отримувати навіть прожитковий мінімум (офіційний прожитковий мінімум в червні 2004 року складав 386,73 грн. на місяць, що дорівнювало близько 76 дол. США) [15].

Соціолог Олена Симончук, підсумовуючи своє досить обґрунтоване дослідження щодо класового складу учасників «помаранчевої революції», яке спирається на низку серйозних опитувань, пише: «Не применшуючи ролі робітників та інших верств населення в помаранчевій революції (їхній внесок у справу революції був значним) та віддаючи належне студентам як найактивнішим її учасникам, зазначимо, що головною соціальною базою й рушієм її був середній клас, що складався як з підприємців, так і з фахівців та менеджерів» [1, с. 70]. Варто нагадати, що саме в період після 11 вересня 2001 року, відразу після відомого терористичного акту в США, в нашій країні відбувається суттєве різке знецінення, падіння купівельної спроможності головної світової валюти — американського долара, що здійснюється внаслідок накачування економіки пустими кредитними грошима і подальшого розкручування «маховика цін». Висока доларизація української економіки тільки поглиблює моментальне збідніння мільйонів українців. Незважаючи на незначне підвищення рівня доходів громадян в національній валюті, саме в ці роки більшість людей, що відносять себе до «середнього класу» поступово усвідомлюють безперспективність своїх попередніх економічних здобутків. Найбільш наглядно ця ситуація ілюструється на прикладі галопуючої динаміки цін на житло [16, с. 3], що особливо важливо для молоді та «середнього класу», зосередженого переважно в столиці України. Спеціалісти з української нерухомості особливо виділяють т.зв. п'ятий етап (з вересня 2001 р.) — різ-

ке та тривале зростання цін. Більшість з них вважає, що цей етап почався із сумних подій в Нью-Йорку 11 вересня 2001 р. Консультант з інвестиційних питань проекту технічної допомоги Агентства США з міжнародного розвитку відзначає: «занепокоєність людей щодо стабільності економіки США та американського долара спричинили значний перетік капіталу на ринок нерухомості. В 2002–2003 рр. вплив цього фактору, звичайно, зменшився, але почали діяти інші: зростання економіки, підвищення платоспроможного попиту, пов'язаного із зростанням обсягів здійснення банками іпотечного кредитування» [16, с. 2]. Нам залишається лише додати про органічність взаємозв'язку останніх двох факторів і те, що ціна нерухомості є інтегральним показником, тобто підсумком цілого комплексу складових: стану справ в економіці, демографічної ситуації, соціального та майнового розшарування в суспільстві, внутрішньої політики тощо.

Необхідно також відзначити стосовно соціальної бази «помаранчевої революції»: своїх прихильників вона відшуквала далеко не у всіх соціальних групах і прошарках. Одеський історик Юрій Шахін твердить, що «наймані працівники півдня і сходу в більшості своїй були задоволені економічними успіхами 2000–2004 років і до обіцянок Ющенка врятувати Україну поставилися досить скептично. А серед населення півдня і сходу національні ідеї, важливі для заходу і центру, знаходять найслабкіший відгук, тому що населення в основному складається з русифікованих українців і росіян. Тому за винятком української інтелігенції, молоді і підприємців, «помаранчеві» не знайшли у даному регіоні широкої підтримки, та й серед молоді вона була на порядок слабшою, ніж в центральній й західній Україні. У кінцевому підсумку важливою складовою помаранчевого руху стали саме дрібнобуржуазні верстви України, в основному заходу і центру. Це селяни, напівпролетарі, студенти, дрібні та середні підприємці» [10]. Вирішальний вплив відповідного середовища на електоральну базу «помаранчевих» найбільш яскраво ілюструє та підтверджує таблиця розподілу наявного населення України за типом поселень станом на 1 січня 2005 року в 16 областях України (виключено місто Київ) [17], де перевагу у всіх трьох турах виборчих перегонів 2004 року отримав кандидат у президенти України Віктор Ющенко:

Регіон	Міські поселен- ня, тис. чол.	Сільська місце- вість, тис. чол.	Міські поселен- ня, %	Сільська місце- вість, %
Україна	32009,3	15271,3	67,7	32,3
Вінницька область	813,2	907	47,3	52,7
Волинська область	526,2	518,6	50,4	49,6
Житомирська область	760,2	585,1	56,5	43,5
Закарпатська область	462,5	786	37	63
Івано-Франківська область	590,6	803	42,4	57,6
Київська область	1050,1	728,8	59	41
Кіровоградська область	659,2	424,7	60,8	39,2
Львівська область	1549,8	1038,2	59,9	40,1
Полтавська область	935,5	636,9	59,5	40,5
Рівненська область	546,3	614,4	47,1	52,9
Сумська область	815,3	428,7	65,5	34,5
Тернопільська область	478,5	641,1	42,7	57,3
Хмельницька область	724,2	663,8	52,2	47,8
Черкаська область	740,6	616,5	54,6	45,4
Чернівецька область	372,6	538,9	40,9	59,1
Чернігівська область	709	478,7	59,7	40,3

В досліджуваний період серед усього населення України частка сільського населення складає 32,3 %. Як бачимо, немає жодного «помаранчевого» регіону, в якому відсоток сільського населення був би менше загальноукраїнського. Лише в Сумській області — на батьківщині кандидата (!) — відсоток наближається до середнього по країні, але і тут його перевищує. Лише в чотирьох областях цей відсоток складає близько 40 %. Відсоток мешканців сільських населених пунктах населення в інших «помаранчевих» регіонах значно перевищує не тільки загальноукраїнський показник, але і відсоток у вищезгаданих регіонах. Все це означає надзвичайну потужність впливів дрібних сільських власників на помаранчевий рух в цілому, а особливо в окреслених регіонах — в тому числі і на широкі маси найманих працівників. Потенціал невдоволення своїм рівнем життя в цих регіонах не ослабнув, а зберігся, бо загальне зростання економіки в основному стосувалося промислово розвинутих регіонів країни, в свою чергу аграрні «помаранчеві» регіони залишалися осторонь.

Щодо стану середніх прошарків в епіцентрі подій і найбільшому населеному пункті України, то ми маємо змогу оці-

нювати їх лише за побічними статистичними даними. Наприклад, в 2004 році наявний дохід у розрахунку на одну особу в гривнях у регіональному розрізі чітко свідчить про майже подвійну перевагу цього показника (7623,9 грн) в столиці над аналогічним загальноукраїнським (4468,4 грн). Введено в експлуатацію житла забудовниками усіх форм власності за 2004 рік: всього по Україні — 7566,0 тис. кв.м., з них по м. Києву — 1050,5 тис.кв.м. [17]. Якщо б ми мали змогу детально викласти докладний регіональний аналіз структури доходів населення, обсягів обороту роздрібної торгівлі, кількості та градації зареєстрованих приватних підприємців, забезпеченості населення приватними легковими автомобілями тощо — все це тільки б підтвердило тезу про суттєву концентрацію міських прошарків українського «середнього класу» саме в столичному Києві.

Отже, широкі прошарки «середнього класу» міста і села, спочатку відчувши в умовах підйому економіки свій новий соціальний статус, а згодом побачивши його стрімке розмивання, насамперед свідомо прагнули до послаблення зростаючого тиску державних служб і великого капіталу, а своєю психологією вельми впливали на супутні групи населення із середніми доходами: середню ланку менеджменту великих корпорацій, найманих офісних працівників, зайнятість яких пов'язана із новими сферами економіки, інтелігенцію, студентство, частину робітництва і т. д.

По-третє, значне підвищення активності мас, їхня готовність до самостійної революційної творчості.

Але виникає питання, чому ж тоді за наявності революційної ситуації і за готовності мас не відбулося революції? По-перше, тому, що не з усілякої революційної ситуації виникає революція, а лише з такої ситуації, коли до перерахованих вище об'єктивних ознак приєднується суб'єктивна, а саме: приєднується здатність революційного класу на самостійні масові дії, достатньо сильні, щоб зламати стару систему. По-друге, з причини слабкості незалежного робітничого та профспілкового руху та відсутності відповідної ситуації революційної організації пригноблених, яка б розкривала перед пригнобленими масами наявність революційної ситуації, роз'яснювала її ширину і глибину, пробуджувала революцій-

ну свідомість і революційну рішучість мас, допомагала їм переходити до революційних дій.

Отже, не всяка революційна ситуація досягає своєї вищої стадії і перетворюється на революцію (революційна ситуація 1859–61 рр. в Російській імперії, революційна ситуація 1923 р. в Німеччині та багато ін.). Якщо прогресивні класи з тих чи інших причин не готові до активних і організованих самостійних дій, то в розвитку революційної ситуації настає спад, масове революційне збудження гасне, панівний клас вишукує можливості для утримання влади в своїх руках.

Отже, пропонується наступна схема періодизації помаранчевих подій листопада-грудня 2004 року в Україні:

1 період — з 31 жовтня (день голосування в I турі виборів) до 21 листопада (дня завершення голосування у II турі виборів) 2004 року — період визрівання революційної ситуації.

2 період — з 22 листопада (початок масових акцій протесту в Києві) до 3 грудня 2004 року (рішення Верховного суду України) [5, с. 251–256] — період революційної ситуації.

3 період — з 3 грудня (рішення Верховного суду України) 2004 року до 23 січня (інавгурація президента України Віктора Ющенка) 2005 року — період штучного переривання (абортів) революційної ситуації та утихомирювання розвитку громадських протестів і рухів.

Підведемо підсумки. На перший погляд, парадоксально, але пожвавлення економіки, що відбувалося з 2000 року завдяки світовому зростанню економіки і інтеграції України до неї в якості периферійного постачальника сировини та напівфабрикатів, поступово призвело до політичної дестабілізації режиму. Результатом збільшення прибутку в нових секторах економіки став гострий конфлікт інтересів, а згодом і розкол правлячої верхівки. Прямим наслідком стало звуження соціальної бази режиму, а згодом цей процес призвів до його ослаблення і поступового згортання інститутів формальної паперової демократії. Апогеєм, кульмінацією цієї дестабілізації і стали події на Майдані в 2004 році.

Ключовим вирішальним фактором, який надав невдоволенню вихід, був розкол всередині панівного класу. Ситуацію суттєво загострили амбіції дрібної і середньої буржуазії, що немало збільшилися в міру зростання їх економічних можливостей.

Цим амбіціям все більше заважала сваволя чиновників, зрощених з бізнесом і першою хвилею великих підприємців, які виростили з партійно-радянської номенклатури.

В цілому фаворитам системи за допомогою міжнародних посередників вдалося зберегти контроль над розвитком ситуації, проте масовість і самоорганізація протестів ледь не зламали всі розрахунки конкуруючих груп правлячого класу, які не очікували таких масштабів громадської активності, що серед інших підтверджує і Володимир Литвин [18, с. 741].

Незважаючи на те, що народне невдоволення було опосередковано величезною кількістю політичних, національних, культурологічних, геополітичних, морально-психологічних стереотипів та ілюзій, за своєю внутрішньою суттю ці протести стали вже протестом проти «нормального» капіталізму, що тільки в такій формі і можливий в Україні — капіталізм особливий, із залежною олігархічною верхівкою та насичений протиріччями, що в принципі виключають можливість його прогресивного розвитку.

Зовні політичні події листопада-грудня 2004 року представляли собою вибух масового протесту проти фальсифікацій на виборах, проте за своїм внутрішнім соціальним характером були неусвідомленим спротивом проти наслідків периферійного капіталізму і методів його розповсюдження, котрі застосовувались правлячою верхівкою.

Соціальною базою протестів став різнобарвний український «середній клас», який в силу своєї соціальної розпорошеності природно не здатен проводити самостійну політичну лінію, а тому в моменти вибору йде або за великою буржуазією, або за сильним консолідованим пролетаріатом. Водночас в Україні 2000-х років поки відсутній сильний незалежний робітничий рух з причин попередньої руйнівної історичної роботи сталінізму, який на деякий історичний період знищив всі традиції низової робітничої самоорганізації.

Джерела та література

1. Симончук О. В. Помаранчева революція — повстання середнього класу? ТАК! За даними моніторингу // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. — К., 2005.
2. Кульчицький С. Помаранчева революція. — К.: Генеза, 2005. — 368 с.

3. Волович О., Мацюк М., Музичко О., Шевченко В. Помаранчева революція — пробудження нації: Зб. наук.-публ. ст. і матеріалів / Національний інститут стратегічних досліджень. Одеський регіональний філіал. — Одеса: Друк, 2006. — 202 с.
4. Бондаренко К. Леонид Кучма: Портрет на фоне епохи. — Харків: Фолио, 2007. — 636 с.
5. Помаранчева революція: Версії, хроніка, документи / Упоряд. М. Погребинський. — К.: Оптима, 2005. — 416 с.: іл. — рос. мовою.
6. Касьянов Г. Украина 1991–2007: очерки новейшей истории. — К.: Наш час, 2008. — 480 с.
7. Франк А. Нет никаких цивилизаций // Прогнозис. — 2007. — № 4 (12). — С. 3–23.
8. Ленин В. И. Крах II Интернационала // Полн. собр. соч. — Т. 26.
9. Як починався «український фашизм»: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2001/02/14/2981881>
10. Шахин Ю. Клетка авторитаризма и ловушка демократии // Мировая революция. — 2005. — № 11, апрель. — С. 1–3.
11. Історія України від найдавніших часів до сьогодення: Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. — К.; Чернівці: Книги-XXI, 2008. — 1100 с.
12. Куценко В. Социально-экономическая модификация в контексте построения социального государства в Украине // Экономика Украины. — 2004. — № 11.
13. Соціальні трансформації: міжнародний і вітчизняний досвід / В. М. Новіков, Л. А. Мусіна, В. В. Семенов. — К., 2003.
14. Офіційний вісник України. — 2004. — № 7. — С. 13.
15. Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 35. — С. 1393.
16. Варфоломеев С. Український ринок нерухомості / Проект технічної допомоги Агентства США з міжнародного розвитку компанії ПАДКО «Впровадження пенсійної реформи в Україні». — К., 2003. — 43 с.
17. Державний комітет статистики України: [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
18. Литвин В. Історія України: підручник. — К.: Наукова думка; НАН України, 2008. — 814 с.

Анотації

Ищенко А. А. Социально-политический характер и периодизация «оранжевой революции» 2004 года.

В данной статье исследуются полемические вопросы относительно выяснения общего характера беспрецедентных событий ноября-декабря 2004 года в Украине, а также рассматривается проблема периодизации «оранжевой революции».

Ischenko A. A. The social and political nature and periodization of «The Orange revolution» in 2004.

This article explores the polemical questions regarding clarification of general nature of unprecedented events in November-December, 2004, in Ukraine, as well as the problem of the periodization of «Orange Revolution».

К. В. Мануїлова

УКРАЇНІЗАЦІЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УРСР

Ключові слова: *українізація, національні меншини, інтелігенція.*

Ключевые слова: *украинизация, национальные меньшинства, интеллигенция.*

Key words: *ukrainizaciya (Ukrainization), national minorities, intelligentsia.*

На сучасному етапі розвитку України невід’ємним чинником етнонаціонального буття українського народу є гармонізація міжнаціональних відносин, усебічний розвиток національних меншин, підвищення національної свідомості та формування наріжних основ політичної нації. Відтак, доволі актуальним є досвід політики українізації 1920–1930-х рр. Загальний аспект проблеми дозволить з’ясувати специфіку українського суспільства; перебіг заходів українізації в різних сферах життя регіону; встановити фактори, які допомагали та перешкоджали проведенню українізації; визначити, яким чином впливала на впровадження українізації зросійщеність регіону.

Політиці українізації 1920–1930-х рр. в УРСР, як і політиці радянської влади щодо національних меншин, загалом присвячена значна кількість наукових праць. Інститут історії України НАН України видав науково-довідниковий бібліографічний покажчик «Політика українізації в радянській Україні (1920–1930-ті рр.)», у якому зібрано джерела і літературу, присвячені дослідженню політики коренізації УРСР [1].

Підсумок попередніх досліджень з українізації було зроблено в ґрунтовній колективній монографії вчених Інституту історії України НАН України «Українізація 1920–1930-х рр.: